

УДК 123.1:329.12

А.С. БАНДУРКА

КОНЦЕПЦІЯ СВОБОДИ ТОМАСА ГРІНА: УРОКИ СТОЛІТТЯ

Бандурка Анна Сергіївна – відповідальний секретар журналу «Європейські перспективи», магістрант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Розглянуто концепцію свободи британського мислителя другої половини XIX століття Томаса Гріна. Особливу увагу приділено його розумінню позитивної свободи індивідуума та ідеалу «справжньої свободи», їх сильним сторонам і потенційним загрозам. Відмічено важливість концепту позитивної свободи для досягнення і подолання проблем сучасного світу, включаючи нові незалежні держави.

Ключові слова: Т. Грін, соціальний лібералізм, негативна і позитивна свобода індивідуума, ідеал «справжньої свободи».

Рассмотрена концепция свободы британского мыслителя второй половины XIX века Томаса Грина. Особенное внимание уделено его пониманию позитивной свободы индивидуума и идеалу «действительной свободы», их сильным сторонам и потенциальным угрозам. Отмечена важность концепта позитивной свободы в осмыслении и преодолении проблем современного мира, включая новые независимые государства.

Ключевые слова: Т. Грин, социальный либерализм, негативная и позитивная свобода индивидуума, идеал «настоящей свободы».

This article is devoted to realization of Conception of individual freedom by British thinker Thomas Green who lived during the second half of XIX century. Special attention is paid to Green's concept of positive freedom of an individual and ideal of «real freedom», their virtues and potential dangers. It is pointed out importance of concept of positive freedom in comprehension and overcoming of problems of contemporary world including new independent states.

Key words: T. Green, social liberalism, negative and positive freedom of an individual, ideal of «real freedom».

© А.С. Бандурка, 2012

Постановка проблеми. Свобода є фундаментальною характеристикою існування індивідуума. Тема людської свободи підіймалася багатьма філософами минулого. Вона справді неосяжна, але цілком слушно ставити за мету конкретної науково-філософської розвідки аналіз яких-небудь історичних фрагментів чи змістовних аспектів, з яких буде складатися цілісне бачення проблеми у майбутньому.

Мета дослідження. Дослідження концепції свободи британського філософа Томаса Гілла Гріна (1836-1882) та розкритті її позитивного практичного потенціалу.

Зробивши аналіз наявних доробків оксфордського філософа, з метою поглибленого вивчення зазначеної проблеми, авторка ставить основні завдання: дослідити поділ концепту свободи на негативну та позитивну, показати специфіку та значення другої для ефективного «самоздійснення» індивідуума в межах правової та соціальної держави.

Актуальність дослідження цієї концепції визначається не тільки її суголосністю деяким проблемам людства у XXI столітті, але й тим, що у поширеній сьогодні вітчизняній літературі погляди оксфордського професора все ще не знайшли належного висвітлення, хоча світова думка давно визнала його реформаторський вплив у царинах політики та політичної філософії, моральної філософії, філософської антропології тощо (див., напр., [1, с.89-91]).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Філософські погляди Гріна ідентифікують як ґрунтований на спадщині І. Канта і Г.В.Ф. Гегеля об'єктивний ідеалізм; у політичному просторі

мислитель загалом тримався рідше лібералізму. Обидві ці обставини зовсім не сприяли конструктивно-критичному осмисленню доробку Гріна представниками «войовничого матеріалізму», який панував за часів СРСР. Хоча вони минули досить давно, на краще ситуація змінюється надзвичайно повільно. Так, у репрезентативному і загалом якісному підручнику «Філософія політики» [2], як і в супроводжувачій його чотиритомній хрестоматії, ім'я Гріна не згадується зовсім, хоч там є Локк, Юм, Кант і Спенсер, не кажучи вже про Маркса і Леніна [3]. У першому виданні фундаментального і по-справжньому новаційного посібника «Основи демократії» [4] шукати згадку про Гріна – теж марна справа. Хоча у третьому, суттєво оновленому і доповненому, виданні цієї колективної праці мислитель уже, все-таки, згадується, тут навіть наведена коротка цитата з тексту його праці «Ліберальне законодавство і свобода контракту» [5, с. 62]. Певним зрушенням у введенні в обіг в Україні спадщини Гріна стала публікація двох робіт в антології лібералізму [6;7], проте вони не вичерпують усього творчого доробку філософа.

Так, у нашій країні дотепер практично невідома одна з основних праць Томаса Гріна «Лекції про принципи політичного обов'язку». Вона справді ґрунтувалась на лекціях, прочитаних професором Оксфордського університету Гріном у 1879-1880 роках і надрукованих уже посмертно.

Праця починається з визначення ключового терміну «політичний обов'язок». Він охоплює «обов'язок суб'єкта перед сувереном, громадянина перед державою та обов'язок індивідуумів (individuals) один перед одним, як це встановлено якимось вищим політичним органом». «Моя мета

полягає у тому, – вказував мислитель, – щоб розглянути моральну функцію, або ціль, якій слугують встановлені державою закон чи система прав і обов'язків, а зробивши це – відкрити справжню основу або виправдання покорі закону» [8, р. 5].

Теоретична і практична активність Томаса Гріна була одним з чинників започаткування окремого етапу еволюції лібералізму – соціального лібералізму, який характеризується посиленням обґрунтування державного втручання в життя індивідумів [9, с. 25-26], [10, с. 20]. Грін справив великий вплив на теоретиків лібералізму кінця XIX – початку XX століття, зокрема на Б. Бозанкета, Ф. Бредлі та Л.Т. Гобгауза. Новий сплеск зацікавлення творчістю цього професора із Оксфорда спостерігається вже наприкінці XX – на початку XXI століття. Серед останніх зарубіжних публікацій слід назвати роботу Марії Димова-Куксон «Т.Г.Грін: Етика, метафізика та політична філософія» («Т.Н. Green: Ethics, Metaphysics and Political Philosophy») 2006 року випуску, в якій дослідниця ґрунтовно розглянула всі аспекти філософського вчення Томаса Гріна та робота «Справедливість як другорядний моральний ідеал: британські ідеалісти та перспектива персональної етики в розумінні соціальної справедливості» («Justice as a secondary moral ideal: The British idealists and the personal ethics perspective in understanding social justice») 2011 року видання, в якій серед інших дослідників Гегеля розглядається постать Томаса Гілла Гріна. Багато для дослідження творчого доробку британського філософа зробив Колін Тайлер Colin Tyler. Він не тільки займався перевидавництвом його робіт, але й випустив декілька книг з даної тематики, зокрема в 2010 році «Метафізика само-реалізації та свободи: частина 1 ліберального соціалізму Томаса Гілла Гріна» («The Metaphysics of Self-realisation and Freedom: Part 1 of The Liberal Socialism of Thomas Hill Green»). Серед інших сучасних зарубіжних філософів концепцією свободи Томаса Гріна цікавляться Девід Брінк, Джеффри Томас, Девід Вайнштейн та інші [11]. Наявна ситуація з відповідними публікаціями в Україні була описана вище та характеризується майже повною їх відсутністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Студії Томаса Гріна ґрунтувалися і, в певний момент, відштовхувалися від спадщини класичного лібералізму, що, як відомо, народився у спробах здолати теологічну концепцію суспільного буття і державної влади та замінити її на природну. Спочатку Гоббс, а потім Локк вибудували пояснення виникнення політичного суспільства і держави в термінах природних прав людини та суспільного договору: укладання такого договору дозволило множині індивідумів здолати небезпеки додержавного стану «війни усіх проти всіх», пов'язані з регулярним порушенням їхніх природних прав – на життя і особисту безпеку (Гоббс) або на життя, свободу і приватну власність (Локк).

Важливим внеском Локка у розробку розуміння свободи було, по-перше, протиставлення свободи сумлінного члена суспільства свободі природній; по-друге, виявлення нерозривного зв'язку

належної індивідуальної свободи і легітимного закону. Хоча закон, з одного боку, обмежує свободу, з іншого боку він, а через нього – держава гарантує певний простір свободи кожному із громадян. З огляду на сучасний ліберальний дискурс Локкову свободу слушно ідентифікувати як свободу від непередбаченого законом зовнішнього втручання – чи то іншої особи, чи то суспільства, чи то державної влади, тобто як «негативну свободу».

Невдовзі після Джона Локка Адам Сміт розвинув свій варіант природно-історичного виникнення та успішного функціонування суспільства, держави. Однією з головних ідей Сміта було те, що вільна діяльність людини, спрямована її особистими прагненнями, здатна бути основою стабільного устрою та процвітання суспільства. Її парадоксальність полягала в тому, що хоча окремих індивід зазвичай прагне тільки своєї вигоди і може навіть не замислюватися над інтересами суспільства, «його веде невидима рука і він сприяє меті, що не становила частини його намірів» [12, с. 627]. Утілення цієї можливості у «системі природної свободи» вимагало суттєвого обмеження втручання у справи окремого індивідуума не тільки того чи іншого державного чиновника, але й держави загалом.

Протягом невеликого часу підхід Адама Сміта дістав радикалізації у проголошенні за основу функціонування держави принципу *laissez-faire*, або невтручання. В економічному плані його реалізація полягала у допущенні майже нерегульованого державою – «вільного» – ринку, в тому числі й ринку праці. На цьому ринку мають діяти різні, але рівні у своїй свободі, обмеженій тільки легітимним законом, індивідууми.

Розвиток класичного лібералізму і притаманного йому уявлення про індивідуальну свободу не закінчився на Адамі Сміті, тут мало б сенс згадати й Іммануїла Канта, і Джона Стюарта Мілля... Та попри їх суттєві знахідки принцип *laissez-faire* залишався одним з найбільш авторитетних стовпів лібералізму, який похитнувся лише наприкінці XIX століття, коли, зокрема, на зміну «майже досконалої ринкової конкуренції невеликих мануфактур, фабрик та ремісничих закладів епохи Адама Сміта приходять велетенські виробництва, які нерідко монополізують ринок труда, стаючи в містах-фабриках майже єдиними роботодавцями», що «підриває оптимістичну віру лібералів у саморегулюючу здатність ринку» [13]. Цю нову реальність та породжені нею наслідки, зокрема загострення проблем нерівності і несправедливості, що загрожувало підвищенням нестабільності у суспільстві, конструктивно налаштовані ліберали мусли сприйняти і осягнути, хоча б і за рахунок відмови від окремих «класичних» цінностей чи принципів. Одним з перших, хто вдався до переосмислення та корегування засад лібералізму, і був Томас Гілл Грін.

Конкретним чинником, який підштовхнув Гріна до ревізії класичних поглядів на свободу, були дебати в англійському парламенті навколо законів, що суттєво обмежували право індивідів вільно укладати різноманітні контракти. Особливо це стосувалося роботодавців і робітників у промис-

ловості, землевласників та фермерів-орендарів в аграрному секторі. Тому оксфордський професор у своїй праці 1881 року «Ліберальне законодавство і свобода контракту» писав: «Підтримувати святість контрактів, безперечно, перше завдання уряду, але не менше його завдання – запобігти укладанню таких контрактів, які внаслідок беспорядності однієї сторони стають знаряддям замаскованого гноблення замість бути гарантом свободи» [6, с. 671]. Злиденне становище формально вільних індивідумів змушувало їх укладати кабальні контракти на ринку праці: це сприяло подальшому зубожінню і збільшенню розриву між рівнями життя різних верств населення. Коли ж парламент почав ухвалювати закони, що забороняли укладання контрактів на будь-яких умовах, прихильники розуміння свободи як свободи від будь-якого втручання чи примусу з боку держави зчинили галас: на їх думку, це було зневажанням найбільшої людської цінності.

Проте Томас Грін дуже влучно підмітив, що розуміння свободи найманими працівниками може сильно відрізнятись від її розуміння заможними землевласниками, великими капіталістами, політиками чи теоретиками-філософами. Розмірковуючи щодо варіативності розуміння свободи, він якось написав: «Свобода завжди пов'язана з певним звільненням від примусу з боку інших людей, але ступінь та умови цього звільнення, яким тішиться «вільна людина» за різних соціальних устроїв, дуже різні» [7, с. 442].

Вже за часів Гріна переважна більшість людей, навіть найбідніших, формально вважалися вільними. Однак чи достатньо бути незалежними від свавільного зовнішнього впливу для того, щоб бути справді вільним? Чи є реально вільним індивідум, який знаходиться у скрутному матеріальному становищі, причому інколи – не зі своєї вини? Чи може він вільно і в законний спосіб реалізувати свій потяг до доброго життя? Мабуть, ні. Тому природньо виглядає наступне тлумачення свободи, якого дійшов Томас Грін: «Ми маємо на увазі не тільки свободу від обмежень і примусу. Ми маємо на увазі не просто свободу чинити як нам заманеться, байдуже, чого саме нам хочеться. Ми маємо на увазі не свободу, якою може тішитися одна людина або якась група людей коштом втрати свободи для решти людей. Говорячи про свободу як про те, що має таке неоціненне значення, ми розуміємо під нею здатність або спроможність робити щось або тішитися чимсь вартим, щоб його робили й тішилися ним, причому це щось можна робити й тішитися ним разом з рештою людей...» [6, с. 663].

Як видно, такий підхід до осягнення свободи не тільки «знімає в собі» доробок попередників щодо заперечення розуміння свободи як сваволі чи панування, а й долає зведення свободи тільки до свободи негативної. З одного боку, звичайно, свобода є вивільненням, свободою від чогось чи когось; з іншого, свобода має розумітися як спроможність виконати обрану дію задля чогось вартого, свободою до (іноді кажуть, свободою для). Таким чином, свобода маніфестує себе у «двох іпостасях»: в сучасній терміно-

логії це негативна свобода і позитивна свобода.

Та Грін не тільки вказує на необхідність визнання свободи до як окремої іпостасі свободи, він ще й визначає її певний ідеал: «... ідеал справжньої свободи – максимальна спроможність для всіх членів людського суспільства досягати найбільшого і найкращого...» [6, с. 664]. З цього конкретного ідеалу свободи до логічного впливають щонайменше два принципові висновки. По-перше, має бути заперечене і відкинута все, що перешкоджає просуванню до цього «найбільшого і найкращого для всіх»; по-друге, усе, що сприяє його досягненню, має знаходити усіляку підтримку, в тому числі й з боку держави.

Перший із цих теоретичних висновків знайшов конкретизацію, наприклад у критиці тієї держави, «де очевидне піднесення небагатьох спирається на деградацію більшості», адже «справжньої свободи» тут немає. Інша його конкретизація – обмеження свободи укладання контрактів, унаслідок яких люди через певні соціальні обставини згодні ставати «рабами» якоїсь іншої особи чи групи осіб.

Другий з вказаних висновків накладає на окремих індивідумів, суспільство та державу обов'язок не стримувати, а підтримувати будь-яку діяльність, спрямовану на досягнення ідеалу «справжньої свободи». «З огляду на необхідність забезпечити членам суспільства таку свободу, безперечно, саме держава має дбати, щоб діти не виростали в нещасті, яке практично не дає їм змоги вільно будувати свою життєву кар'єру, і так само держава має вимагати будівництва житла й каналізації, необхідних для охорони громадянського здоров'я». Коротко кажучи, за Гріном, «держава зобов'язана... створювати умови, без яких вільний вияв людських спроможностей неможливий», знов-таки, з огляду на визначений ідеал свободи. Правда, одразу після цієї фундаментальної сентенції Грін додає не менш значуще застереження: «Із цього аж ніяк не випливає, що державі бажано робити все те, що вона має слушні підстави робити» [6, с. 665]. Воно спрямоване проти «надмірної законодавчої регуляції» або «бабусиного врядування», виправдовуваного потягом до ідеалу «справжньої свободи».

Треба також не забувати, що Грін обстоює державне втручання лише тоді, коли існує стала тенденція «поневолення свободою»; він говорить про державну протидію конкретним негативним явищам суспільного життя на кшталт алкоголізму, тютюнопаління і т.ін. Та навіть у цих випадках мислитель надає перевагу спершу засобам суспільного впливу чи місцевого самоврядування, а вже потім, якщо вони не досить ефективні, державного. Такого розуміння сили впливу громади і дієвості місцевого самоврядування в питаннях повсякденного життя інколи бракує можновладцям нових незалежних держав, включаючи Україну.

Розвинуте Томасом Гріном розуміння індивідуальної позитивної свободи як реальної здатності до обраної дії, коли його не абсолютизувати, є актуальним і на сьогоднішній день. Не менш важливою виглядає думка філософа стосовно того, що свобода передбачає певні умови своєї реальності, у тому

числі й за певних обставин підтримку індивідуума з боку іншого індивідуума, суспільства, держави. Сучасна французька дослідниця Монік Кантор-Спербер висловила цю думку у такий спосіб: «... щоб бути вільною, я повинна мати в розпорядженні засоби до здійснення моєї свободи, і залежно від тих засобів, якими я володію, я можу бути більш-менш вільною» [14]. Оскільки позитивна свобода втрачає свій сенс за неможливості її реалізації, створювати бодай необхідні умови для неї повинні інститути права, охорони здоров'я, освіти, державної чи недержавної підтримки тих, кого спіткали злидні, голод чи інші негаразди.

З огляду на сказане, ситуацію у світі, який гордо іменується «вільним», наряд чи можна вважати задовільною. Так, кількість голодних та «недогодovаних» людей по всьому світові за даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO) в 2006-2008 роках становила 850 мільйонів осіб та наразі наближається до мільярда. Кількість біженців, правом на безпеку яких знехтували, за даними Агентства ООН у справах біженців, на кінець 2010 року сягала 43,7 млн. осіб. За прогнозами Всесвітнього Банку за межею бідності до 2015 року опиняться близько 1 млрд. людей.

І хоча найбільш постраждалим від бідності та голоду вважають Азійсько-Тихоокеанський регіон та Субсахарську Африку, Україні також не вдалося обминути цієї проблеми. Показник відносної бідності вже багато років поспіль не падає нижче відмітки у 20%. У 2010 році він становив 24,1% від сукупного складу населення України [16]. За результатами дослідження видання International Living узагальнюючий показник рівня життя у 2011 році в Україні впав до рівня бідніших африканських країн [17]. Особливо високий рівень бідності спостерігався серед багатодітних сімей, сільських родин, інвалідів та подібних верств населення. Отже, їх підтримка, в тому числі й з боку держави, є основою не тільки покращення матеріальних умов життя, а й забезпечення реальної свободи. Одні прокламації свободи, навіть закріплення відповідних прав у конституції, не будуть коштувати багато в країні масової бідності та байдужості до цього з боку окремих індивідуумів, суспільства, держави.

Концепція свободи Томаса Гріна неодноразово піддавалася і піддається критиці. Так, автор ґрунтовної роботи «Тоталітаризм и вероисповедание», яка вийшла друком у Москві в 2003 році, Дмитро Поспеловський, посилаючись на американського політолога Джорджа Сабайна, зазначає, що Грін введенням в теорію «далеких від лібералізму гегельянських понять» майже повністю стирає різницю між лібералізмом та ліберальною формою соціалізму. Він легітимізує державне втручання, яке обмежує лише принципом «где оно не вносит больше зла, чем то, которое оно ликвидирует» [13]. Однак критерій демаркації границь втручання з боку секулярної держави в життя індивіда у вигляді відносних понять добра чи зла є надто ненадійним.

Концепція Томаса Гріна піддавалася критиці не тільки з боку філософських чи політичних опо-

нентів, а й прихильників лібералізму. Беззастережне сприйняття ідеалу «справжньої свободи» заперечувалось Ісайєю Берлінім, який, зокрема, відзначив: «Грін був справжнім лібералом: але багато тиранів могли б скористатися цією формулою для виправдання своїх найгірших деспотичних вчинків» [17, с. 541]. Тобто загроза необмеженого «бабусиноного врядування», «патерналістської держави» або навіть тоталітаризму, що криється у проголошеному Гріном ідеалі самому по собі, Берлінім дуже добре усвідомлювалася. Мабуть, буремні події десятиліть, які розділяли Берліна у 1958 і Гріна у 1881 році, включаючи зростання та крах гітлерівської Німеччини і криваву історію сталінського СРСР, переконливо підтвердили реальність цієї загрози.

Та майже за півтора десятиліття до Ісайї Берліна небезпеку переродження ідеалу «справжньої свободи» на «мету, що виправдовує засоби» і тяжкі наслідки такого переродження зрозумів та у суто науковий спосіб представив Фрідріх фон Хайек у книзі «Дорога до рабства» [17]. Суть тут доволі ясна: спочатку, у прагненні до ідеалу-мети, поступово зводиться нанівець негативна свобода індивідуума, оскільки вона може заважати здійсненню цього загальнокорисного прагнення, натомість проголошується «справжність» позитивної свободи; потім утверджується жорстко централізоване планове господарство і, взагалі, увесь спосіб людського життя – як найкоротший шлях до «найбільшого і найкращого» для всіх; індивідуум перетворюється на один з безликих «гвинтиків» державного, або державно-партійного механізму, повного раба хоча й не іншого індивідуума, а держави (можливо, чиновника який її уособлює – теж раба); такий раб звільняється від будь-якої відповідальності за будь-які вчинки, продиктовані державою з огляду на ідеал-мету, адже вона виправдовує будь-які засоби... Врешті-решт, «обіцяний нам Шлях до Свободи виявляється Верстовою Дорогою до Рабства», до тоталітаризму. Іще трохи раніше, під впливом процесів над «ворогами народу» у СРСР кінця 30-х років, своє художньо-філософське викриття шляху до тоталітарного рабства і його повсякденності висловив Артур Кестлер у романі «Darkness at Noon» («Пітьма опівдні», «Слепящая тьма»). «Свобода слова и свобода совести искореняются с такой беззастенчивой откровенностью, словно не было Декларации прав человека. У нас гигантская Политическая полиция с научно разработанной системой пыток, а всеобщее доносительство стало нормой. Мы гоним хрипящие от усталости массы – под дулами винтовок – к счастливой жизни, которой никто, кроме нас, не видит. Нынешнее поколение полностью обескровлено, оно – буквально – превратилось в массу обескровленной, немой, умирающей плоти», – констатує за кілька днів до свого розстрілу «бывший член Центрального Комитета Партии, бывший Народный Комиссар, бывший командир Второй бригады Народной Армии, награжденный Орденом Революции». А за кілька годин до страти «товарищами» він, нарешті, усвідомлює головну – свою, тай їх – помилку: «Ошибочной оказалась система мышления; возможно, ошибка коренит-

ся в аксиоме, которую он считал совершенно бесспорной и повинуюсь которой жертвовал другими, а теперь вот жертвовали им – в аксиоме, что цель оправдывает средства. Она убила революционное братство и превратила бойцов Революции в одержимых» [18, с. 311].

Томас Грін, як уже відзначалось, не тільки не доводив своєї концепції свободи до вказаної вище «аксіоми», але й застерігав проти небезпеки «бабусино-го врядування». Можна впевнено припустити, що, доживи до часів Гітлера і Сталіна, він був би таким же противником тоталітаризму, як Берлін чи Кестлер. Разом з тим, осмислення ідейної спадщини цього оксфордського професора дає привід ще раз упевнитися, що благами намірами, хоч кому вони належали, досить часто вимощується дорога до пекла. Це особливо актуально для нових незалежних країн з іще несформованими до кінця чи неусталеними інститутами демократії, зокрема з забезпечення невідчужуваних прав і свобод людини та верховенства права.

Висновки. Виконана розвідка концепції свободи Томаса Гілла Гріна з огляду на різноманітні та буремні події, що відбулися чи відбуваються з часу її вироблення, дозволяє дійти таких висновків.

Томас Грін піддав критиці абсолютизацію фундаментальної цінності класичного лібералізму – свободи від або негативної свободи, натомість переконав аргументував необхідність визнання свободи до або позитивної свободи. Таким чином, свобода існує у двох «іпостасях»: позитивна свобода і негативна свобода.

Грін слушно вказав, що реалізація позитивної свободи індивідуума вимагає певних умов, котрі інколи не залежать від нього самого; у цьо-

му випадку створювати необхідні умови для реалізації індивідуальної позитивної свободи (загальнообов'язкова освіта, охорона здоров'я і т. ін.) мають інші індивідууми, суспільство, держава. Його ідеї лягли в основу концепції «соціальної держави», закріпленої законодавчо в багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні.

Грін запропонував ідеал «справжньої свободи», слідування якому має обмежуючий потенціал стосовно негативної свободи, він реалізується через обмеження державою свободи укладення «рабських» контрактів приватними особами, відмови від принципу *laissez-faire* тощо.

Сам Грін не абсолютизував обмежуючого впливу держави задля досягнення ідеалу «справжньої свободи», він критично ставився до ідеї «бабусино-го врядування», тобто державного патерналізму: це впливало з його ліберальних переконань.

Критичний закид Ісайї Берліна щодо «тиранічного потенціалу» ідеалу «справжньої свободи» не стосується Томаса Гріна безпосередньо, але нагадує про певну загрозу; вона виникає тоді, коли ідеал перетворюється на «мету, що виправдовує засоби»; реальність цієї загрози, криваві наслідки її реалізації з огляду на історію гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР у різні способи довели Фрідріх Август фон Хайек та Артур Кестлер.

Критичне осягнення і врахування розвинутого Томасом Гріном розуміння індивідуальної свободи є доцільним як в країнах «вільного світу», так і в тих нових незалежних державах, котрі, взявши за орієнтири усталені демократичні цінності та принципи, прагнуть в оптимальний спосіб і без рецидивів «бабусино-го врядування» пройти складні постворитарні трансформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
2. Філософія політики: [підручник] / авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.
3. Філософія політики: [хрестоматія: у 4 т.] / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т. II. – 370 с.
4. Основи демократії: [навч. посібн. для студентів вищ. навч. закладів] / за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «АйБі», 2002. – 684 с.
5. Основи демократії: [підручник для студентів вищ. навч. закладів] / за заг. ред. А.Ф. Колодій; [третє видання, оновлене і доповнене]. – Львів: Астролябія, 2007. – 832 с.
6. Грін Т. Ліберальне законодавство і свобода контракту / Т. Грін // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 659-675.
7. Грін Т. Про різні значення слова свобода / Т. Грін // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 441-457.
8. Green T. Lectures on the Principles of Political Obligation: [електронний ресурс] / Thomas Green. – Kitchener: Batoche Books, 1999. – 191р. – Режим доступу: <http://soccerv2.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/green/obligation.pdf>.
9. Заблоцький В. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / В. Заблоцький. – Донецьк: Янтра. 2001. – 368 с.
10. Перлін Дж. Про основи демократії / Дж. Перлін // Демократичне поліціювання; [збірка наукових статей]. – Львів: Астролябія, 2011. – С. 15-35.
11. Tyler C. Thomas Hill Green: [електронний ресурс] / C. Tyler // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/green/>.
12. Сміт А. Система природної свободи / А. Сміт // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 626-630.
13. Поспеловский Д. Тоталитаризм и вероисповедание: [електронний ресурс] / Д. Поспеловский. – Москва: Издательство «Библейско-Богословский институт» св. Апостола Андрея, 2003. – Режим доступа: http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/pospelovskiy_tot_i_vera.
14. Кантор-Спербер М. Філософія либерального социализма: [електронний ресурс] / М. Кантор-Спербер // Неприкосновенный запас. – №6 (38). – 2004. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/38/kanto1.html>.
15. 17 жовтня – Міжнародний день подолання бідності: Ситуація в Україні: [електронний ресурс] // Програма розвитку ООН в Україні. – Режим доступу: <http://www.undp.org.ua/ua/media/45-prosperity-poverty-reduction-and-mdgs/1207-7-october-international-day-for-the-eradication-of-poverty>.
16. Москаленко К. Голод [електронний ресурс] / К. Москаленко // Научно-популярный журнал «Пропаганда». – 16.10.2011. – Режим доступу: <http://propaganda-journal.net/4397.html>.
17. Берлін І. Два концепти свободи / І. Берлін. // Лібералізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 531-567.
18. Хайек Ф.А. Дорога к рабству / Фридрих Август фон Хайек; [пер. с англ.]. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
19. Кестлер А. Слепящая тьма / Артур Кестлер; [пер. с англ. А.А. Кистяковского]. – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат., 2010. – 317, [3] с.